

► Araştırma makalesi / Research article

Dinî ve Siyasî Otoritelerin Gözünde Maniheizm Heretik Bir Hıristiyan Mezhebi miydi? Geç Antik Çağ Roma Dünyasında Maniheizm Algısı

Dilâ BARAN

ORCID: 0000-0003-4112-9559 | ROR ID: 01x8m3269 | dilabaran@hitit.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, / Asst. Prof., Hitit University, Faculty of Theology, Department of History of Religions, Çorum, Türkiye

Gönderim / Received: 09.07.2024 | Kabul / Accepted: 17.09.2024 | Yayın / Published: 31.10.2024

Atıf: Baran, Dilâ. "Dini ve Siyasî Otoritelerin Gözünde Maniheizm Heretik Bir Hıristiyan Mezhebi miydi? Geç Antik Çağ Roma Dünyasında Maniheizm Algısı". *Dinler Tarihi* 1/2 (2024): 225-248.

Öz: Miladi üçüncü yüzyılda Mezopotamya'da ortaya çıkan Maniheizm'in batıya yönelerek yaklaşık bir yüzyıl içerisinde Roma İmparatorluğu'nun tüm eyaletlerine ulaşmış olması, geç antikçağın en dikkat çekici olaylarından biri olarak tarihe geçmiştir. Dikkat çeken bir diğer tarihi gelişme, Maniheizm'in kısa sürede Roma siyasetini etkisi altına alan Hıristiyan geleneğiyle rekabet edebilecek konuma yükselişi olmuştur. Roma İmparatorluğu'na yayılmaya başlamasıyla birlikte dini ve siyasî otoritelerin açık hedefi haline gelen Maniheizm bir yandan İsa Mesih'in ilahiliğini kabul edip Hıristiyan görünümlü bir dini profil çizerlerken, diğer yandan ışık ve karanlık düalizmine dayalı bir dünya görüşü benimseyerek Hıristiyan geleneğine yabancı bir tutum sergilemişlerdir. Maniheizm'in kendilerini tanımlamak için Maniheizm adlandırmasını neredeyse hiç kullanmamaları ve Hıristiyanlığın gerçek temsilcileri olduklarını söylemeleri, giderek Hıristiyanlaşan Roma dünyasında Maniheizm'in tam olarak nereye konumlandırılması gerektiği hususunu daha da muğlak bir hale getirmiştir. Maniheizm'in geç antik çağdan günümüze ulaşan dini, hukukî ya da siyasî içerikli metinlerde Hıristiyan heretik gruplarla birlikte sınıflandırılmış olması bahsi geçen bu muğlaklığın en belirgin sonuçlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmanın temel konusunu, Maniheizm'in kendilerini nasıl tanımladıklarından ziyade, dini ve siyasî otoriteler tarafından nasıl algılandıkları, daha açık bir ifadeyle, Maniheizm'in geç antik çağ Roma dünyasında, Hıristiyanlık bünyesinde gelişen sapkın bir mezhep olarak mı görüldüğü meselesi oluşturmaktadır. Bahsi geçen konu bağlamında çalışmada öncelikle Roma siyasilerinin gözünde Maniheizm'in nasıl bir yere sahip olduğunun anlaşılabilmesi için imparatorluk bünyesinde aktif faaliyet gösteren heretik gruplara yönelik oluşturulmuş yasal hükümlerde Maniheizm'in nasıl bir sınıflandırma içerisine dahil edildiği, Maniheizm için hangi cezai yaptırımların

yürürlüğe konulduğu ve bunların nasıl bir içeriğe sahip olduğu gibi hususlar ele alınmıştır. Ardından Hıristiyan dünyasının Maniheizm algısı üzerinde durulmuş, bu bağlamda Kilise mensuplarının Maniheizm'i neden ve hangi açılardan eleştirdikleri, Maniheizmli diğer hangi dini gruplarla birlikte sınıflandırdıkları ve Maniheizmlere karşı başlatılan polemik mücadelenin altında yatan temel gerekçelerin neler olduğu gibi konulara değinilmiştir. Çalışmanın temel kaynaklarını, geç antik çağdan günümüze ulaşmış Roma yasaları ile Hıristiyan din adamları tarafından Maniheizm'e karşı yazılmış reddiye türündeki eserler oluşturmaktadır. Söz konusu bu kaynaklardan elde edilen bulgular, Maniheizmlere yönelik kullanılan etiketlemelerin çeşitlilikleri de göz önünde bulundurularak, karşılaştırmalı tarih metodu, metin analizi ve fenomenolojik yöntem dahilinde incelenip değerlendirilmiş, deskriptif bir anlatımla çalışmaya aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Maniheizm, Roma İmparatorluğu, Heretik Mezhepler, Roma Yasaları

Was Manichaeism a Heretic Christian Sect in the Eyes of Religious and Political Authorities? The Perception of Manichaeism in the Late Antique Roman World

Cite as: Baran, Dilâ. "Was Manichaeism a Heretic Christian Sect in the Eyes of Religious and Political Authorities? The Perception of Manichaeism in the Late Antique Roman World". *Dinler Tarihi* 1/2 (2024): 225-248.

Abstract: The fact that Manichaeism, which emerged in Mesopotamia in the third century A.D., turned westward and reached all the provinces of the Roman Empire in about a century has gone down in history as one of the most remarkable events of late antiquity. Another remarkable historical development was the rise of Manichaeism to a position where it could compete with the Christian tradition, which soon came to dominate Roman politics. The Manichaeans, who became an open target of religious and political authorities as they began to spread throughout the Roman Empire, on the one hand accepted the divinity of Jesus Christ and drew a Christian-looking religious profile, while on the other hand, they adopted a worldview based on the dualism of light and darkness and displayed an attitude alien to the Christian tradition. The fact that Manichaeans almost never used the term Manichaean to describe themselves and claimed to be the true representatives of Christianity made it even more ambiguous where exactly Manichaeism should be positioned in an increasingly Christianized Roman world. One of the most prominent consequences of this ambiguity is that Manichaeism has been categorized together with Christian heretical groups in religious, legal or political texts that have survived from late antiquity. The main subject of this study is how the Manichaeans were perceived by religious and political authorities, rather than how they defined themselves, or more clearly, whether Manichaeism was seen as a heretical sect that developed within Christianity in the late ancient Roman world. In the context of the aforementioned subject, in order to understand what kind of place Manichaeism had in the eyes of Roman politicians, first of all, what kind of classification Manichaeism was included in the legal provisions created for heretical groups active within the empire, what criminal sanctions were put into effect for Manichaeans and how they were implemented. Issues such as its content have been discussed. Then, the Christian world's perception of Manichaeism was emphasized, and in this context, issues such as why and from what angles the members of the Church criticized Manichaeism, with which other religious groups did they classify the Manichaeans, and what were the basic reasons underlying the polemical struggle

against the Manichaeans were touched upon. The main sources of the study are the Roman laws that have survived from late antiquity and the refutation works written by Christian clergy against Manichaeism. The findings obtained from these sources were examined and evaluated within the scope of comparative history method, text analysis and phenomenological method, taking into account the diversity of labels used for the Manichaeans, and were transferred to the study with a descriptive narrative.

Keywords: History of Religion, Manichaeism, Roman Empire, Heretic Sects, Roman Laws

---

Değerlendirme / Review	:	Çift taraflı kör hakemlik, dış bağımsız / <i>Double-blind, external independent.</i>
Etik Beyan / Ethical Declaration	:	Bu çalışma, Prof. Dr. Mustafa Bıyık danışmanlığında hazırlanan "Roma İmparatorluğu'nda Maniheizm (MS III. - VI. yüzyıllar)" (Hitit Üniversitesi: 2022) adlı doktora tezinden üretilmiştir. Bu çalışmanın ilk hali Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi II. Dinler Tarihi Lisansüstü Sempozyumunda 3 Mayıs 2024 tarihinde sözlü olarak sunulmuştur. / <i>This study is derived from her PhD dissertation entitled "Manichaeism in the Roman Empire (III. - VI. centuries AD)" (Hitit University: 2022), prepared under the supervision of Prof. Dr. Mustafa Bıyık. The first version of this paper was presented at Social Sciences University of Ankara, History of Religions Graduate Symposium II, with the same title on May 3, 2024.</i>
Etik Bildirim / Complaints	:	dinlertarihi@asbu.edu.tr
Benzerlik Taraması / Similarity Check	:	Ithenticate
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / <i>The Author declares that there is no conflict of interest.</i>
Finansman / Grant Support	:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır. / <i>No funds, grants, or other support was received.</i>
Lisans / Licence	:	CC BY-NC 4.0

Giriş

Gnostik geleneğin önemli temsilcilerinden biri olan Maniheizm miladi üçüncü yüzyılda ortaya çıkışının hemen ardından Roma İmparatorluğu içerisinde yayılmaya başlamış ve kısa sürede imparatorluğun tüm eyaletlerine ulaşarak toplum içerisinde çok sayıda taraftar kazanmayı başarmıştır. Hıristiyanlığın henüz resmi devlet desteği kazanmadığı yıllarda başlayan ve giderek ivme kazanan bu yayılım, bir yandan geleneksel öğretiyi aykırı olduğu düşüncesiyle Hıristiyan din adamlarının, diğer yandan toplumun düzenini bozduğu gerekçesiyle Roma siyasetlerinin tepkisini çekmiştir. Maniheizm'e karşı gösterilen bu çift taraflı tepkinin boyutu ve içeriği, geç antik çağdan günümüze ulaşan imparatorluk yasalarında ve Hıristiyan din adamları tarafından kaleme alınan reddiye türündeki eserlerde açık bir biçimde görülmektedir. Siyasal, hukuki ve dini birer belge niteliğindeki bu metinlerde dikkat çeken temel husus, Maniheizmlerin sapkın olarak tanımlanması ve heretik gruplar içerisine dâhil edilmesidir. Bilindiği gibi, heretik tanımlaması çoğunlukla Hıristiyanlık içerisinde doğup gelişen ve resmi öğretilerden sapan gruplar için kullanılan bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Maniheizmlerin bu gruplarla birlikte ele alınması durumu, Maniheizm'in geç antik çağda heretik bir Hıristiyan mezhebi olarak mı algılanmış olduğuna ilişkin önemli bir soruyu gündeme getirmektedir. Bu soruya cevap verilebilmesi, öncelikle heresi (heresy) kavramının etimolojik kökenine inmeyi, ardından tarihi süreçteki kullanım alanlarını belirlemeyi gerektirmektedir.

Kelime itibarıyla 'seçim', 'tercih', 'mezhep' ya da 'düşünce okulu' anlamlarında kullanılan *heresi* kavramı, Yunanca *hairesis* sözcüğünün Latince transliterasyonu olan *haeresisten* gelmektedir. Bu bağlamda *heresi* olarak tanımlanan mezhep -en basit anlamıyla- belli bir öğretiyi ve belli bir yaşam tarzını benimseyen grupları ifade etmekte olup miladi ikinci yüzyıla kadar olumsuz bir anlama sahip değildir.¹ *Heresi* kavramının, Hıristiyanların birliğini tehdit eden mezhepler veya bölünmeleri ifade etmek için ilk kez Justin Martyr (MS 100-165) tarafından kullanıldığı görülmektedir.² Ancak Justin'in yaptığı şey sapkın olduklarını söylediği grupları tanımlamak değil, bir araya toplamaktan ibarettir. Sapkın grupları tanımlamanın ardındaki esas isim erken dönem Hıristiyan apolojistlerinden biri olarak öne çıkan Irenaeus (MS 130-202)'tur. Irenaeus *Adversus Haereses (Heretiklere Karşı)* adlı kitabında,³ farklı doktrin görüşleriyle değil, farklı uygulama ve ritüel biçimleriyle ilgilenmiş ve doğru doktrini ifade etmeye çalışmak

¹ "Heresy", *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, ed. Elizabeth Anne Livingstone (Oxford: Oxford University Press, 1997), 758-759.

² Justin'in heretik olarak zikrettiği ve eleştirdiği isimler Simon, Helen, Menander ve ağırlıklı olarak Marcion'dur. Bk. Justin Martyr, *The First Apology*, Nicene and Post Nicene Fathers Series (163-186), ed. Alexander Roberts - James Donaldson (Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2. Baskı, 1995), 1/171-172.

³ Bk. Irenaeus, *Against Heresies*, Nicene and Post Nicene Fathers Series, ed. Alexander Roberts - James Donaldson (Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2. Baskı, 1995), 1/315-567.

yerine neyin doğru olmadığını tanımlama yoluna gitmiştir.⁴ Irenaeus'un bu tutumu, bahsi geçen dönemde Hıristiyan Kilisesi içerisinde henüz ortodoks düşünceyi hâkim kılan merkezi bir otorite olmayışı ile ilgilidir. Zira Justin ve Irenaeus'un yaşadıkları dönem, doğru doktrinin belli bir otoriteye bağlılığı temsil etmesinden ziyade kişisel görüşü ifade eden bir zaman dilimini yansıtmaktadır. Burada çalışma açısından dikkat çeken husus, Irenaeus öncesi dönemde yanlış ya da doğru olmasının ötesinde yalnızca 'seçim' anlamında kullanılan ve belirli bir grubu benimsediği görüşler açısından nitelendiren *heresi* kavramının, Irenaeus ve halefleri ile birlikte olumsuz bir anlam kazanarak 'yanlış seçim'i ifade eden bir etikete dönüşmesidir.⁵ Nitekim bundan sonraki süreçte, ortak bir doktrinin belirlenmesiyle Hıristiyanlık bünyesinde ortaya çıkan teolojik tartışmalara son verilmeye çalışıldığı ve belirlenen resmi öğretinin dışında kalan tüm grupların 'doğru doktrinden sapanlar' anlamında *heretik* olarak tanımlandıkları görülmektedir.

Heresi kavramı Hıristiyan geleneğindeki olumsuz kullanıma benzer şekilde, Roma İmparatorluğu'nda da devletin resmi din anlayışının dışında kalan grupları tanımlamak için kullanılmıştır. Ancak bu durum imparatorluğun benimsediği dinî inanca bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Nitekim pagan imparatorlar döneminde, yani imparatorluğun henüz resmi din olarak Hıristiyanlığı benimsemesinden önceki zamanlarda Hıristiyanlar heretik olarak görülürken, Hıristiyan imparatorlar döneminde ise paganlarla birlikte diğer dinî gruplar heretik olarak tanımlanmışlardır.⁶ Sapkınlık anlamında kullanılan *heresi* teriminin hukukî bağlamda bilinen ilk kullanımı, İmparator I. Theodosius'un 380 tarihli Selanik (Thessalonike) Fermanı'nda yer almaktadır.⁷ *Cunctos Populos* olarak da bilinen bu ferman yayınlanmadan önce Kilise'nin sapkın olarak ilan ettiği heretiklere karşı koyacak herhangi bir yasal desteği yoktur. Heretik gruplar içerisinde yer almanın Roma hukuk sisteminde artık bir suç olarak görülmesi Selanik Fermanı'yla birlikte başlamış ve heretik olma suçunun cezai hükümlerini belirleyen yeni yasalar, Hıristiyanlığın Roma siyasetiyle bütünleşmeye başladığı süreç boyunca yayınlanmaya devam etmiştir.

İmparatorluk yasalarının sapkınlık kategorisinde adı sıklıkla geçen ve ağır yasal yaptırımlara maruz kalan dinî gruplardan biri de Maniheizm'dir. Yalnızca yasalarla sınırlı kalmayan heretik tanımlamasına, erken dönemlerden itibaren kaleme alınan Maniheizm karşıtı Hıristiyan polemik eserlerinde de sıklıkla rastlanmaktadır.

⁴ Elaine Pagels, "Irenaeus, the 'Canon of Truth,' and the 'Gospel of John': 'Making a Difference' through Hermeneutics and Ritual", *Vigiliae Christianae* 56/4 (2002), 339-371 (1.26).

⁵ Lucas Hill, "Heretics and Heresy: Did They Exist Before Irenaeus?", *Studia Antiqua* 7/1 (2009), 57-58.

⁶ Daniel König, "Motives and Justifications for Enforcing Religious Conformity: A Manichaean-Priscillianist Case Study (302-572)", *Francia - Forschungen zur westeuropäischen Geschichte* 35 (2008), 1.

⁷ *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitution (C.Th)*, çev. Clyde Pharr (New Jersey: Princeton University Press, 1952), 440 (16.1.2).

Dolayısıyla Maniheizm'in geç antik çağ Roma dünyasında nasıl algılandığı hususunun anlaşılabilmesi için dönemin dinî ve hukukî belgelerinin incelenmesine ihtiyaç vardır. Bu bağlamda çalışmanın temel kaynaklarını, İmparatorluk yasalarının toplandığı birer hukuk kitabı niteliğindeki *Codex Theodosianus (C.Th)* ve *Codex Iustinianus (C.Ius)* ile Titus, Epiphanius, Augustinus gibi Kilise mensupları tarafından kaleme alınmış reddiye türündeki dinî metinler oluşturmaktadır. Ancak bahsi geçen kaynaklarda Hıristiyan heretik gruplarla birlikte sınıflandırılan Maniheizm'in heretik bir Hıristiyan mezhebi olarak görüldüğü için mi bu sınıflamaya tabi tutulduğuna ilişkin net bilgi veren, doğrudan bir anlatım mevcut değildir. Bu nedenle söz konusu mesele dolaylı metin analizi yöntemi ile incelenmiştir. Dinî ve hukukî olmak üzere iki ayrı grupta tasniflenen kaynaklara dayanarak çalışmanın birinci bölümünde, Maniheistlere karşı çıkarılmış Roma yasaları, Maniheistlerin yasalardaki sınıflandırılma biçimi ve Maniheistler için öngörülen cezai yaptırımların içerikleri gibi hususlar ele alınmıştır. Bundaki amaç, Maniheistlere yönelik yasal yaptırımların heretik olarak adlandırılan diğer dinî gruplardan farklı bir içeriğe sahip olup olmadığı, bir başka ifadeyle Maniheistlerin Roma siyasilerinin gözünde diğer gruplarla eşdeğer görülüp görülmediği meselesini açıklığa kavuşturmaktır. Benzer şekilde teolojik eleştirileri incelemeyen Maniheizm'in Hıristiyan din adamlarının gözünde nasıl bir yere sahip olduğunu anlamak mümkün değildir. Bu nedenle çalışmanın ikinci bölümünde Hıristiyan din adamlarının Maniheizm'i neden ve hangi açılardan eleştirdikleri, Maniheistleri hangi dinî gruplarla birlikte sınıflandırdıkları, Maniheizm'e karşı başlatılan mücadelenin altında yatan gerekçelerin neler olduğu gibi hususlar ele alınıp değerlendirilmiştir. Kaynaklardan edinilen araştırma bulguları karşılaştırmalı tarih metodu, fenomenolojik ve metin analizi yöntemleri dâhilinde incelenip değerlendirilmiş, deskriptif bir anlatımla çalışmaya aktarılmıştır.

1. Roma Siyasetinde Maniheizm Algısı

Mani'nin misyon temelli bir din anlayışı üzerine inşa ettiği Maniheist gelenek, bizzat onun talimatları doğrultusunda organize edilen kurallı misyon faaliyetleri aracılığıyla miladi 3. yy'ın ortalarından itibaren Mezopotamya ve Suriye toprakları üzerinden Roma coğrafyasına girmiş; 4. yy'ın sonlarına kadar Mısır, Kuzey Afrika, Anadolu, Balkanlar, İtalya ve İspanya'yı da içine alacak şekilde dönemin tüm Roma eyaletlerine ulaşmıştır. Söz konusu yayılımın oldukça kısa denilebilecek bir sürede gerçekleşmesi Romalı siyasilerin tepkisini çekmiştir. Nitekim yasal kayıtlar incelendiğinde pek çok Roma imparatorunun Maniheistlere karşı yasal yaptırımlar uygulama yoluna gittiği görülmektedir. Bu bağlamda, Maniheistlerin Roma coğrafyasındaki ilerleyişine yönelik ilk siyasî tepkiyi (MS 302) imparator Diocletianus vermiştir. Henüz Hıristiyanlığın siyasî otoriteler tarafından kabul görmediği bir dönemde, geleneksel pagan inancını yeniden canlandırmak isteyen Diocletianus, dönemin Afrika valisinden aldığı bir rapor üzerine,

Maniheist seçkinlerin cezalandırılmalarını ve kitaplarının yakılmasını emreden bir ferman yayınlamıştır:

...Bize rapor ettiğin, kadim geleneklere aykırı, yeni ve duyulmamış bir mezhep kuran Maniheistlere gelince, bize kadim zamanlarda ilahi olarak bahşedilen öğretileri ortadan kaldırmak ve kendi sapkın inançlarını yaymak için, sanki yeni bir mucizeymiş gibi, yakın bir zamanda Persler (bize düşman olan) arasında ortaya çıktıklarını, huzurlu insanları rahatsız ederek ve şehirlere zarar vermek gibi suçlar işleyerek bu dünyaya doğru ilerlediklerini duyduk. Onların imparatorluğumuzu ve masum tabiata sahip, mütevazı ve sakin Roma soyunu, Perslerin acınası gelenekleri, uğursuz yasaları ve zehirli niyetleriyle yozlaştırmaya teşebbüs etmelerinden korkmalıyız. Tarikat liderlerinin en ağır şekilde cezalandırılmalarını, kitaplarıyla birlikte yakılmalarını; dahası toplum içerisinde sıkıntı yarattıkları takdirde taraftarlarının idam cezası almalarını ve servetlerinin hazinemize tahsis edilmesini emrediyoruz. Eğer devlet memuru, mevki sahibi ya da itibarlı kişilerden herhangi biri, şimdiye kadar duyulmamış, iğrenç ve utanç verici bu Pers dinine geçiş yaparsa, mallarını hazinemize aktaracağımızdan ve onları Phaenensian veya Proconnesian madenlerine göndereceğimizden emin olmalısınız... 31 Mart, İskenderiye⁸

Fermanda yer alan ifadelerde kendisini yeni dinî alışkanlıkları Roma yaşam tarzına yabancı gören Romalı bir gelenekçi olarak sunan Diocletianus'un, Maniheistlerin geleneksel Roma dinini yozlaştırmasından ve bunun da ihmal edilen geleneksel tanrıların öfkesini kışkırtabileceğinden endişe ettiği görülmektedir. Anlaşılan o ki Diocletianus, Maniheistleri huzursuzluk çıkararak Roma toplumunun ahlakını saptırmaya ve imparatorluğun baş düşmanı Perslerle mücadelesini sürdürme kararlılığını zayıflatmaya çalışan Persli casuslar olarak görmüştür. Dolayısıyla Diocletianus'un Maniheistlere karşı yaptığı suçlama heretik olmalarının ötesinde, onların Pers kökenli oluşuyla ilgilidir.

Maniheizm'in heretiklere yönelik sınıflandırmalar içerisine dâhil edilerek yasal yaptırımlara maruz bırakılması, imparatorluğun resmî din olarak Hıristiyanlığı benimsemesiyle birlikte başlamıştır. Bu bağlamda Maniheistleri heretik gruplar içerisinde zikreden ilk Roma siyasisi, dindar bir Hıristiyan olarak tanınan ünlü Roma imparatoru I. Theodosius (MS 379-394)'tur. Bilindiği gibi Theodosius, Hıristiyanlığı resmî devlet dini haline getirerek ülkede dinî birlik sağlamaya çalışmış ve Hıristiyanlığa karşı diğer tüm dinî grupların karşısında duran bir tavır sergilemiştir. İmparatorluk topraklarında tek ve geçerli din olarak İznik akidesini egemen kılma arzusuyla hareket eden Theodosius, 28 Şubat 380'de çıkardığı Selanik Fermanı'nda bunu açıkça ifade etmiştir: "Kutsal Teslis kavramı altında Baba'nın teklifine, Oğul'a ve Kutsal Ruh'a iman

⁸ Tetrarşi imparatorları Diocletianus, Maximianus, Constantius ve Maximianus adına Afrika valisi Julianus'a hitaben yazılan fermanın Latince metni ve İngilizce tercümesi için bk. *Mosaicarum et Romanarum legum collatio*, çev. M. Hyamson (London: Oxford University Press, 1913), 130-133.

edeceğiz”.⁹ Bu inancı kabul edenlerin Katolik olarak adlandırılmasını emreden ferman, geri kalanları ‘sapkın dogmalar’ olarak tanımlamakta ve peşinden gidenlerin cezalandırılacaklarını vurgulamaktadır.

Yasal olarak imparatorluk dininin değiştiğini duyuran ve yeni din olarak benimsenen Hıristiyan inancının sınırlarını belirleyen 380 tarihli fermanın ardından 6. yy’ın ilk yarısına kadar geçen süre içerisinde Maniheistlere yönelik çok sayıda yasa çıkarıldığı görülmektedir. *C.Th* ve *C.Ius*’ta yer alan söz konusu yasaların tümünde Maniheistler heretik gruplar içerisinde ele alınmıştır. İmparator I. Constantinus’tan (MS 312) II. Theodosius’a (MS 438) kadar çıkarılan tüm yasaların tek bir kitap içerisinde derlenerek tasnif edildiği bir hukuk çalışması niteliğindeki *C.Th*’nin son bölümü, imparatorluk bünyesindeki heretik gruplara karşı çıkarılmış yasalara ayrılmıştır.¹⁰ Maniheistler, haklarında çıkarılmış 18 yasayla heretikler içerisinde adı en sık geçen dini grup olma özelliğine sahiptir. *C.Ius*’un birinci kitabında yer alan beşinci başlık ise, I. Constantinus’tan Iustinianus’a (MS 534) kadarki dönem içerisinde Roma İmparatorluğu’nda aktif rol oynamış heretik gruplara karşı çıkarılmış 22 yasayı içermektedir.¹¹ Bunların 7’si Theodosius yasalarının tekrarı niteliğindedir. Kalan 15 yasanın 7’si ise Maniheistler hakkındadır.

Heretik gruplar içerisine dâhil edilen Maniheistlere yönelik çıkarılan yasaların sayısal çokluğu akıllara pek çok soruyu getirmektedir. Bahsi geçen Roma yasaları tüm heretikleri aynı konuma mı yerleştirmiş ve hepsini aynı cezai yaptırımlara mı maruz bırakmıştı? Yasalarda yer alan hükümlerin Maniheistlere yönelik ayırddedi bir yanı var mıydı? Söz konusu sorulara cevap verilebilmesi için öncelikle Maniheistlerin diğer hangi heretik gruplarla birlikte sınıflandırıldığı hususunun açıklığa kavuşturulması gereklidir.

C.Th’nin *De Haeretics (Heretikler)* adlı bölümünde yalnızca Maniheistleri ilgilendiren 6 yasa ve Maniheistlerin diğer heretik gruplarla birlikte sınıflandırıldığı 12 yasa bulunmaktadır. Maniheistlerin birlikte sınıflandırıldığı bu gruplar Priscillianistler, Donatistler, Montanistler, Yahudiler, Paganlar, çeşitli münzevi hareketler ve küçük gnostik gruplardan oluşmaktadır. *C.Th*’dekine benzer şekilde *C.Ius*’de de Maniheistler ya Hıristiyanlığın dışında kalan dini topluluklarla ya da Hıristiyanlık içerisinde İznik Konsili öncesi ortaya çıkmış dini gruplarla aynı kategoride ele alınmışlardır. Bunlar içerisinde öne çıkanlar Samiriler, Montanistler ve yine *C.Th*’de olduğu gibi Yahudiler ile Paganlardır. Görüldüğü üzere bahsi geçen yasa kitaplarında Maniheistlerle aynı kategoride sınıflandırılan sapkın gruplar birbirinden farklılık arz etmektedir. Söz konusu bu farklılığın, dönemin değişen koşulları ile ilişkili olduğunu tahmin etmek zor

⁹ *C.Th*, 440 (16.1.2). Fermanın Türkçe çevirisi için bk. Zafer Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk* (İstanbul: Divan Kitap, 2017), 287-288.

¹⁰ *C.Th*, 450-463 (16.5.1.-16.5.66).

¹¹ *The Codex of Justinian, A New Annotated Translation with Parallel Latin and Greek Text (C.Ius)*, ed. Bruce W. Frier, çev. Justice Fred H. Blume (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 189-221 (1.5.1.-1.5.22).

değildir. Nitekim *C.Ius*'un heretiklerle ilgili hükümlerinin yürürlüğe girdiği 6. yy'ın ilk yarısı, Roma yönetiminin Kilise üzerinde hâlâ kesin bir hâkimiyet kurmayı başaramadığı bir zaman dilimini yansıtmaktadır. Söz konusu dönemde inanç esasları kapsamında kiliseler arasında yaşanan ihtilaflar, Hıristiyan birliğini tehdit eden faktörler olarak büyük bir artış göstermiş ve Roma yönetiminin kontrol etmekte zorlandığı bir boyuta ulaşmıştır. 4. yy'a doğuda Arius, batıda Donatist ihtilafı damgasını vururken, 5. ve 6. yy'ların tartışması İsa'nın tabiatına ilişkin farklı görüşleri esas alan Monofizit-Diyofizit görüşler üzerine olmuştur. Kadıköy Konsili'nin galibi Diyofizitçiler Mesih'in bir şahısta iki ayrı tabiat taşıdığı fikrini benimserken, Monofizitçiler İsa'nın tabiatını ikiye bölmesi nedeniyle bu konsile karşı çıkmışlar ve onun insanî ve ilahî olmak üzere iki tabiatı gelen birliğini savunmuşlardır.¹² Bahsi geçen iki grup arasında yaşanan tartışma, Maniheizt öğretisi tarafından savunulan doketik İsa anlayışı ile Monofizit inancın benimsediği tek tabiatçı görüşün ilişkilendirilmesine ve 'Maniheizt' teriminin yaygın bir biçimde Monofizitçileri aşağılamak için karşıt görüş savunucuları tarafından olumsuz bir etiket olarak kullanılmasına neden olmuştur. Bunun en açık örneğini, 6. yy'ın ilk Maniheizm karşıtı yasasını çıkaran imparator Anastasius'un (MS 491-518) Monofizit görüşü savunması nedeniyle Maniheizt olmakla suçlanmasında¹³ görmek mümkündür.

Dönemin değişen koşullarına göre yasalarda farklılık gösteren sınıflandırmaların dikkat çeken yanı Priscillianistler, Donatistler, Montanistler gibi Hıristiyanlık içerisinde doğup gelişen çeşitli dinî akımların yanı sıra Yahudiler, Paganlar gibi Hıristiyanlıktan çok daha önce var olan geleneksel inanışların da heretik kategorisine dâhil edilmiş olmasıdır. Söz konusu bu durum Roma hukuku tarafından heretik olarak tanımlanan dinî grupların yalnızca Hıristiyanlıkla ilişkili olmadığına, Hıristiyanlık dışındaki dinî geleneklerin de heretik olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Ancak Roma siyasetlerinin gözünde Maniheizm'in bunlardan hangisine yakın olduğunun anlaşılabilmesi için daha detaylı bir incelemeye ihtiyaç vardır. Söz konusu inceleme, Maniheiztler için öngörülen cezalandırmaların heretik olarak tanımlanan diğer gruplarla benzer içeriklere sahip olup olmadığı, bir başka ifadeyle, yasal yaptırımlarla gerçekleştirilmesi planlanan müdahalede

¹² Detaylı bilgi için bk. William H. C. Frend, *The Rise of Monophysite Movement: Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972); Turhan Kaçar, "Doğu Roma Dünyasında Monofizit Reaksiyon ve İmparator Iustinianus", *Colloquium Anatolicum* 9 (2010), 307-332.

¹³ İmparator Anastasius'un Maniheizt olmakla suçlanması, 6. yy'ın başlarında İstanbul (Constantinopolis)'daki Ayasofya Kilisesi'nde görev yapan Theodore Lector'un, büyük kısmı günümüze ulaşmayan *Kilise Tarihi*'nde naklettiği şu bilgiye dayanmaktadır: "Anastasius'un tahta çıkışına, kendi inançlarına bağlı dindar bir taraftar olduğu için Maniheiztler, dayısı Klearchos ile aynı inancı paylaştıkları içinse Ariuşçular çok sevindiler."¹³ Theodore Lector, *Epitome: Theodoros Anagnostes, Kirchengeschichte*, ed. G.Ch. Hansen (Berlin: Akademie-Verlag, 1995), 126 (448.18-20). Anastasius'un Maniheizt olmakla suçlanması üzerine detaylı bilgi için bk. Rafał Kosiński, "Was the Emperor Anastasius' Mother a Manichaeon? Some Comments on Theodore Lector's Epitome 448", *Byzantina Et Slavica*, ed. Stanislav Turlej vd. (Krakow: Historia Lagellonica, 2019), 215-225.

Maniheiztlerin diğerleriyle eşit muamele görüp görmediği meselesine odaklanmayı gerektirmektedir.

Bahsi geçen imparatorlar tarafından yayımlanarak kayıt altına alınan her iki yasa kitabında da Maniheiztlere yönelik olanlar, belirli dönemlerde öne çıkan diğer heretik grupların aksine hem süreklilik göstermektedir hem de sayıca diğerlerine oranla daha fazladır. Bununla birlikte Maniheiztlerle ilgili hükümler, heretik olarak tanımlanan diğer gruplar için öngörülen cezai yaptırımlara göre çok daha ağır içeriklere sahiptir. *C.Th* yasalarında heretik gruplar için belirlenen yaptırımların derecelendirilerek hiyerarşik bir sistem dâhilinde uygulamaya konulmuş olması, Maniheiztlerin birlikte zikredildikleri diğer gruplardan çok daha suçlu ve günahkâr olarak görüldüklerini ortaya koymaktadır. Zira yasalar incelendiğinde heretik olarak kabul edilen diğer pek çok gruba uygulanan yasal yaptırımların, Maniheiztlerinkine oranla çok daha yüzeysel ve dar kapsamlı özellikler taşıdıkları görülmektedir. Sadece yasayı çiğnediklerinde yaptırımlarla karşı karşıya kalan diğer grupların aksine, Maniheiztler sırf sahip oldukları Maniheizt kimlikleri nedeniyle cezalandırılmışlardır. II. Theodosius (MS 408-450) ve III. Valentinianus (MS 425-455) tarafından çıkarılan 30 Mayıs 428 tarihli yasa bunun en somut örneklerinden birini teşkil etmektedir:

Ayrıca bunun kadar şiddetle cezalandırılmaları gerekmede suçları zararlı tefekkürle kandırılmak ve Doğruluk Kaynağı'nın altında yatan yalanlara inanmak olan Ariuşçulara, Macedoniusçulara ve Apollorinarisçilere hiçbir yerel yönetim altında kilise sahibi olma izni verilmemelidir. Bunun yanında, Novatius ve Sabbatiusçular şayet böyle bir şeye (yani yeni kiliseler inşa etmeye) kalkışmışlarsa, her türlü imtiyazdan yoksun bırakılmalıydılar. Eunomius, Valentius, Mantanus, Priscillianus, Marcianus, Danatius, Audius, Photinus, Marcellianus takipçileri ve Paulikanlar ve hepsinden çok günahkârlığın en dibinde bulunan Maniheiztler, Roma topraklarının hiçbir yerinde bir araya gelmemeli ve ibadet etmemelidirler. Maniheiztler her tür yerel yönetimden çıkarılmalı ve böylelikle içlerine işlemiş kötü unsurların kimseye zarar vermesine fırsat bırakılmamalıdır. Bunların taşradaki valiliklerde, memurluk ve orduda askerlik dışında, imparatorluğun herhangi bir yerinde görev yapmaları yasaklanmalıdır. Karşılıklı bağışta bulunmaları, vasiyet bırakmaları ve son dilekte bulunmaları da engellenmelidir. Bu gibi şahıslara ya da bizim inancımıza karşı olanlara yönelik daha önceden hazırlanan ya da yeni çıkarılan tüm kanunlar sonsuza kadar yürürlükte kalacaktır.¹⁴

Görüldüğü gibi, yasanın ilk grupta topladığı heretik gruplar için öngördüğü yaptırım, herhangi bir yerel yönetim altında kilise bulundurmalarının yasaklanmasından öteye gitmemiştir. İkinci grupta zikredilenler için sadece yeni kilise inşa etme yasağı getirilmiştir. Buna karşın bir dizi heretik mezhepten oluşan üçüncü grup içerisinde zikredilen Maniheiztler, diğerleri için uygun görülen yaptırımlardan farklı olarak, miras

¹⁴ *C.Th*, 462-463 (16.5.65).

alıp bırakma, kamu kurumlarında görev yapma gibi onları temel vatandaşlık haklarından mahrum bırakan pek çok yasal tedbirle karşı karşıya kalmışlardır. Böylelikle sapkınlık yasa hükümleri aracılığıyla derecelendirilmiş ve sapkınlar içerisinde Maniheistler “en günahkârlar” olarak kabul edilmişlerdir.¹⁵

Roma hukukunu oluşturan yasal kaynaklarda yapılan sınıflandırmalara ilişkin yukarıda belirtilen hususlar, Maniheistlerin diğer heretik gruplardan ayrı bir yerde tutulduğunu açık bir biçimde göstermektedir. Yasalar her ne kadar Maniheistleri imparatorluğu tehdit eden diğer gruplarla bir arada zikretse de onlara diğerleriyle eşit bir biçimde muamele etmemiştir. Oluşturdukları tehdite göre sıralanan gruplar içerisinde Maniheistler kendilerine atfedilen suçların ciddiyeti oranında bu sıralamanın en aşağı basamağına yerleştirilmişler ve diğerlerine verilen cezaların ötesinde farklı cezalar da almışlardır. Dördüncü yüzyıl yasaları Maniheistlerin sürgün edilmesi, miras alıp bırakma haklarından mahrum edilmesi ve dinî toplantı yapmalarının yasaklanması gibi Maniheistlerin daha ziyade sosyal yönüne odaklanırken, beşinci yüzyıl yasalarında bunlara ek olarak, Maniheistlerin aranıp bulunması, tutuklanması, mahkemelerde yargılanması ve mallarına el konulması gibi maddeler içeren daha sert yaptırımlar öngörülmüştür. Yasalarda yer alan yaptırımlar genel olarak incelendiğinde, beşinci yüzyılın Maniheistler için oldukça zor bir süreci beraberinde getirdiğini, altıncı yüzyılın ise onların Roma coğrafyasındaki etkinliklerini tamamıyla kaybettiği bir dönem olarak tarihe geçtiğini söylemek mümkündür. İmparator Anastasius’un oldukça kısa, ama son derece sert bir yaptırım içeren Maniheizm karşıtı yasasının (MS 510) Maniheistlerin hiçbir istisnaya yer verilmeden ölümle cezalandırılmasını emreden içeriği, 6. yy’da Maniheistlere artık hiçbir şekilde tahammül edilmediğini gösteren önemli bir örneklik teşkil etmektedir: “Maniheistlerin zehirli hatalarını tercih eden kişilere, imparatorluğumuzun hiçbir yerinde ikamet etme özgürlüğü verilmemesini; ortaya çıkmaları veya bulunmaları durumunda ise idam cezasına çarptırılmalarını emrediyoruz.”¹⁶ Iustinianus yasalarında (MS 527-531) ise bu tahammülsüzlüğün daha açık ve detaylı şekillerde ifade edildiği görülmektedir. Nitekim Iustinianus tarafından çıkarılan yasalarda Maniheistlerin sadece yaşarken cezayı hak etmekle kalmadıkları, aynı zamanda ölümlerinden sonra da mallarını kendi tercih ettikleri kimselere miras olarak bırakamayacakları, Maniheistlerin sahip oldukları mülklerin, çocuklarından yalnızca Maniheizm’i benimsememiş olanlar arasında paylaşılabilceği ifade edilmiştir.¹⁷ Bunların yanı sıra, Maniheist inançtan Hıristiyanlığa geçiş yapanların tekrar eski inançlarına dönmeleri, eski dinî uygulamalarına devam etmeleri ya da Maniheizm’e mensup herhangi biriyle sohbet etmeleri ve onu imparatorluk yetkililerine ihbar ya da

¹⁵ Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, 2011), 80-82.

¹⁶ *C.Ius*, 201 (1.5.11).

¹⁷ *C.Ius*, 208-209 (1.5.15).

teslim etmemeleri gibi durumlarda en nihai cezaya (ölüm cezası) çarptırılacakları ve bu kişilerin cezalarını ertelemek için yasal yollara başvurmalarına izin verilmeyeceği belirtilmiştir.¹⁸

Tam da bu aşamada zihinleri kurcalayan soru şudur: Maniheizmlerin heretik sınıflandırmasına tabi tutulan diğer dinî gruplara göre daha şiddetli yaptırımlara maruz bırakılmalarının nedeni neydi? Yasaların içerikleri doğrultusunda bu sorunun cevabı, Maniheizm'in düzenli bir toplum yapısı için gerekli faaliyetleri yasaklaması ve Hıristiyan inancının temel öğretilerine aykırı bir içeriğe sahip olmasıdır: "Kamusal disipline ve Hıristiyan inancına düşman olan... Maniheizmlerden bahsediyoruz."¹⁹ Romalı siyasilere gözünde Maniheizm'in evlenmeyi yasaklaması, Roma toplumunda sadece bireylerin refahı için değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik istikrar için de önemli olan aile kurumunu zayıflatarak toplumun genel düzenini ve geleceğini tehdit edecek niteliktedir. Askerliği yasaklamasının, imparatorluğun geniş topraklarını korumak ve yeni fetihler yapmak için kritik öneme sahip olan askeri gücünü zayıflatabileceğinden; tarımsal faaliyetlerle uğraşmaktan kaçınmayı teşvik eden öğretisinin ise imparatorluğun bel kemiğini oluşturan tarımsal üretimin azalmasına ve ekonomik istikrarın bozulmasına yol açabileceğinden endişe edilmiştir. Dolayısıyla Maniheizm öğretisinin pratik boyutunu oluşturan tüm bu uygulamalar²⁰ siyasilere tarafından Roma toplum yapısına karşı büyük bir tehdit olarak görülmüştür. Burada dikkat çeken husus, yasa hükümlerinin Maniheizmlerin yalnızca malî ve sosyal yönü ile davranış ve etik üzerindeki etkilerine odaklanması, buna karşın Maniheizm inancın esaslarının içeriği ile ilgili herhangi bir tartışmaya girmemiş olmasıdır. Nitekim yasalar Maniheizm öğretiyi değil, toplumu kışkırttıkları ve kamu disiplinine aykırı davrandıkları için Maniheizm topluluğun kendisini hedef almış; yasaların hiçbirisi Maniheizmlerin neden olduğu toplumsal huzursuzluğu, Maniheizm'in inancın esaslarıyla ilişkilendirmemiştir.²¹ Yasaların Maniheizmlerle ilgili açıkça hedef aldığı şeyin Maniheizm öğretisi değil de Maniheizm'in toplum yapısını tehdit eden uygulamalarına yönelik olması, Maniheizmlerin heretik kategorisine dâhil edilen diğer gruplardan farklı görüldüğüne işaret eden önemli bir bulgudur. Zira yasalarda adı geçen diğer gruplar -Maniheizmlerin aksine- benimsedikleri öğretilerin yanlış olduğu gerekçesiyle ceza almışlardır.

Yukarıda ele alınan tüm hususlar, Maniheizmlerin geç antik çağ Roma dünyasında yalnızca yasal yaptırımların içerikleri açısından değil, gerekçeleri açısından da farklı bir konuma yerleştirildiklerini göstermektedir. Maniheizm'in heretik olarak tanımlanan Hıristiyan gruplardan ayrı tutulmaya çalışıldığına işaret eden bu durum, Maniheizm'in

¹⁸ *C.Ius*, 208-210 (1.5.16).

¹⁹ *C.Th (Novella)*, 531 (18).

²⁰ Maniheizm geleneğinin ahlak ilkeleri ve günlük yaşamı düzenleyen temel prensipleri için bk. Mehmet Alıcı, *Maniheizm Gnostik Yaşamın Şifreleri* (İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2024), 34-59.

²¹ Rea Matsangou, *The Manichaeans of the Roman East, Manichaeism in Greek anti-Manichaica & Roman Imperial Legislation* (Leiden: Universiteit Leiden, Doktora Tezi, 2021), 108-109.

Hıristiyanlık içerisinde ortaya çıkmış heretik bir mezhep olarak değil, bağımsız bir dini gelenek olarak muamele gördüğü sonucunu ortaya koymaktadır. Yasal söylemlerde geçen “..Hıristiyan inancını ve ayinlerini benimsedikleri takdirde..”,²² “..Maniheist inanan Hıristiyanlığa geçiş yapanlar..”,²³ “..Hıristiyanlığı kabul etmelerini sağlamak için..”²⁴ vb. ifadelerin, Maniheizm’in Hıristiyanlıktan ayrı bir din olarak kabul edildiği düşüncesini destekleyen önemli ipuçlarını oluşturduğunu söylemek mümkündür.

2. Hıristiyan Dünyasında Maniheizm Algısı

Maniheizm’in Roma topraklarına yayılmaya başlamasıyla birlikte erken dönemlerden itibaren Kilise liderleri tarafından tehdit olarak algılanmaya başlandığı ve -Roma yasalarında olduğu gibi- heretik mezheplere yönelik oluşturulmuş metinlerde açık bir biçimde öne çıktığı görülmektedir. Hıristiyan Kilisesi’nin Maniheistlere karşı başlattığı hareketin ilk örneğini, İskenderiye piskoposu Theonas’ın Mısır’daki Hıristiyan topluluklarını, Maniheistlerin özellikle evlenmeyi yasaklayan yanlış öğretilerine karşı uyararak amacıyla üçüncü yüzyılın sonlarında (MS 282-300) yazdığı mektup oluşturmaktadır.²⁵ Theonas’ın ardından Eusebius (MS 303)²⁶, Thmuis piskoposu Serapion (MS 326),²⁷ Carchar piskoposu Hegemonius (MS 326-350),²⁸ İskenderiyeli Didymus (MS 4.yy’ın ortaları),²⁹ Süryani Efremler (4. yy’ın ikinci yarısı)³⁰ ve ardından Bostralı Titus’un (MS 374)³¹ Maniheist öğretiyi karşıt argümanlar kullanarak eleştiren müstakil eserler kaleme aldıkları görülmektedir. 4. yy’ın sonlarından itibaren Maniheizm karşıtı reddiye geleneğinde öne çıkan isim ise Hıristiyan tarihinin ünlü Kilise babaları içerisinde yer alan Augustinus (MS 387-429)’tur. Önceleri Maniheist bir *dinleyici* Hıristiyanlığa geçiş yapmasının ardından hayatının büyük bir kısmını Maniheistlere karşı verdiği mücadeleye adanmış Augustinus, çok sayıda reddiye kaleme

²² C.Th, 457 (16.5.41).

²³ C.Ius, 208-209 (1.5.16).

²⁴ C.Ius, 211 (1.5.18).

²⁵ P. Ryl. Gr. 3.469 (Yunanca), Theonas, “Epistle Against the Manichees”, *Catalogue of the Greek and Latin Papyri in the John Rylands Library*, ed. ve çev. C. H. Roberts (Manchester: Manchester University Press, 1938), 3/38-46; *Manichaeen Texts from the Roman Empire*, ed. ve çev. Iain Gardner – Samuel N. C. Lieu (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 114-115.

²⁶ Eusebius, *Kilise Tarihi*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Chiviyazları Yayınevi, 2010).

²⁷ Serapion of Thmuis, *Against the Manichees*, ed. Robert Pierce Casey (Cambridge: Harvard University Press, Cambridge, 1931).

²⁸ Hegemonius, *Acta Archelai*, çev. Mark Vermes (Lovanii: Brepols Publishers, 2001).

²⁹ Didymus the Blind, “Contra Manichaeos”, *The Origin of Evil: Didymus the Blind’s Contra Manichaeos and Its Debt to Origen’s Theology and Exegesis*. (307-325), çev. Byard John Bennett (Toronto: University of St. Michael’s College, Theology Department, Doktora Tezi, 1997).

³⁰ Ephraim the Syrian, *Prose Refutations of Mani, Marcion and Bardaisan, The Discourses Addressed to Hypatius*, çev. C. W. Mitchell (Oxford: Williams and Norgate, 1912).

³¹ Titus of Bostra, “Contra Manichaeos”, *Demonstrative Proof in Defence of God: A Study of Titus of Bostra’s Contra Manichaeos, The Work’s Sources, Aims and Relation to its Contemporary Theology*, Nag Hammadi and Manichaeen Studies/56 (17-65) çev. Nils Arne Pedersen (Leiden – Boston: Brill, 2004).

olarak Maniheizm'i hemen her açıdan eleştiriye tabi tutmuştur.³² Bunların yanı sıra doğrudan Maniheizm'e karşı yazılmayan, ancak çalışmalarında Maniheizm eleştirilerine geniş yer veren başka Hıristiyan yazarlar da mevcuttur. Hıristiyanlıkla ilgili verdiği derslerde öğrencilerini Maniheizm'in tehlikelerine karşı uyararak Kudüs piskoposu Kyrillos (MS 348-350),³³ dönemin heretik mezheplerini ele aldığı eserinde Maniheizmlere oldukça geniş bir yer ayıran Salamisli Epiphanius (MS 374-377),³⁴ verdiği vaazlarda Maniheizmlere yönelik eleştirileriyle ön plana çıkan Antakyalı piskopos Ioannes Khrysostomos (MS 349-407) ve Maniheizmlere karşı başlattığı katı soruşturmalarıyla tanınan Papa I. Leo (MS 440-461)³⁵ bunlar içerisinde en dikkat çeken isimler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Maniheizm'in Hıristiyan çevreler tarafından nasıl anlaşıldığına dair önemli birer kaynak niteliğinde olan bu eserlerin, polemik literatürün birer parçası oldukları için objektif değerlendirmelerden uzak olduğuna ve Maniheizm'i son derece sert söylemler kullanarak hemen her açıdan eleştiriye tabi tuttuklarına değinmek gereklidir. Erken dönemlerden itibaren Hıristiyan din adamları tarafından Mani'ye ve öğretilerine yönelik yapılan alaycı tasvir ve tanımlamalarda bunu açık bir biçimde görmek mümkündür. Zira kimi Maniheizm'i "Pers topraklarından Roma dünyasına giren zehirli bir yılan" olarak tarif etmiş,³⁶ kimi "tüm sürüngenlerin zehirlerinin karışımından oluşan bir din" olarak tanımlamış,³⁷ kimi ise Maniheizmlerden "şeytan tuzağı" olarak bahsetmiştir.³⁸ Bunların yanı sıra Mani'nin rengarenk bir kıyafet giyinen, sağ elinde siyah bir asa tutan, sol kolunun altında ise Babil kitabı taşıyan tuhaf görünümlü bir büyücü olarak tasvir edilmesi,³⁹ Süryanice'de "giysi" ve "tekne" anlamlarına gelen ismiyle alay edilmesi,⁴⁰ benzer şekilde antik Yunan dilinde "deli" anlamına gelen Mani'ye bu ismin Tanrı

³² Augustinus'un Maniheizm karşıtı eserleri hakkında bilgi almak için bk. Dilâ Baran, *Roma İmparatorluğu'nda Maniheizm: Hıristiyanlığa Rakip Konuma Yükselişi ve Düşüşü* (İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2023), 169-179.

³³ Cyril of Jerusalem, *The Catechetical Lectures of S. Cyril, Archbishop of Jerusalem (Catecheses)*, Nicene and Post Nicene Fathers Series 2/7, ed. Philip Schaff – Henry Wace, çev. Edwin Hamilton Gifford (Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2. Baskı, 1995), 1-157 (6.20-36).

³⁴ Epiphanius, *The Panarion of Epiphanius of Salamis, Book II-III. De Fide (Panarion II-III)*, çev. Frank Williams, Nag Hammadi and Maichaeen Studies/79 (Leiden - Boston: Brill Publishers, 2013), 226-316.

³⁵ Kyrillos ve Ioannes Khrysostomos'un Maniheizm karşıtı vaazları ile Papa I. Leo'nun Maniheizmlere karşı başlattığı soruşturmalar hakkında detaylı bilgi için bk. Baran, *Roma İmparatorluğu'nda Maniheizm*, 158-169, 180-188.

³⁶ Eusebius, *Kilise Tarihi*, 203.

³⁷ Mark the Deacon, *The Life of Porphyry Bishop of Gaza*, çev. G. F. Hill (Oxford: Clarendon Press, 1913), 96.

³⁸ Augustinus, *İtirafnar*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2010), 139.

³⁹ Hegemonius, *Acta Archelai*, 58 (14.3-4).

⁴⁰ Ephraem the Syrian, "Hymnen Contra Haereses", *Bar Daysân and Mani in Ephraem the Syrian's Heresiography*, çev. Robert Joseph Morehouse (Washington: The Catholic University of America, School of Arts and Sciences, Doktora Tezi, 2013), 189.

tarafından kasıtlı bir şekilde verildiği fikrinin ileri sürülmesi,⁴¹ Maniheizm'e karşı duyulan nefretin önemli göstergelerinden yalnızca birkaçını oluşturmaktadır.

Yukarıda bahsi geçen polemik literatürün çalışmayı ilgilendiren kısmı, Maniheizm'in -Romalı siyasilere yaptığı gibi- Kilise mensupları tarafından da Hıristiyan heretik gruplarla birlikte sınıflandırılarak ele alınmış olmasıdır. Nitekim başta Augustinus olmak üzere pek çok Kilise mensubunun Hıristiyan heretikler hakkında bilgi aktardıkları eserlerinde Maniheistlere de yer verdikleri görülmektedir. Söz konusu bu durum Maniheistlerin ilk bakışta heretik bir Hıristiyan mezhebi olarak görüldüğü izlenimi yaratmaktadır. Meselenin açıklığa kavuşturulabilmesi için Kilise mensuplarının Maniheizm'e yönelik eleştirilerinin incelenmesine ihtiyaç vardır. Zira eleştirilerde kullanılan söylemler, Maniheist geleneğin Hıristiyan dünyasında nasıl algılandığı ile ilgili önemli ipuçları içermektedir. Ancak eleştirilere geçmeden önce belirtilmesi gereken önemli bir husus, Maniheizm'e yönelik eleştiriler ile heretik kabul edilen diğer Hıristiyan gruplar için yapılan eleştiriler arasında farklılıklar olduğudur. Hıristiyanlık içerisinde ortaya çıkan heretik gruplar temel inanç esaslarından ziyade İznik akidesinin dışında kalan ritüel ve uygulamaları nedeniyle eleştirilmişlerdir. Maniheizm'i bunlardan ayıran husus ise, köken itibarıyla Hıristiyan geleneği içerisinde gelmemesi ve iki prensip üzerine kurulu düalist âlem tasavvuru başta olmak üzere Hıristiyanlıkla benzeşmeyen öğretilere sahip olmasıdır. Bunun yanı sıra Mani'nin Roma'nın baş düşmanı olan Sâsâni coğrafyasında ortaya çıkması ve Part kökenli bir aileye mensup olması, Maniheizm'i heretik ilan edilen diğer Hıristiyan gruplardan ayırdeden özelliklerin başında gelmektedir.

Roma yasalarının aksine, Kilise mensupları tarafından Maniheizm'e karşı başlatılan mücadelenin yalnızca Maniheistlerin sosyal yönüne değil, aynı zamanda Maniheizm'in inanç esaslarına odaklandığını söylemek mümkündür. Maniheizm ve Hıristiyanlık arasındaki benzerlikler üzerinden hareket eden Hıristiyan din adamlarının, iki gelenek arasındaki doktrinel farkları göstermek, böylelikle kendilerini Hıristiyan olarak tanıtan Maniheistlerden Hıristiyan cemaati koruyabilmek için Maniheist öğretiyi bilhassa Hıristiyan öğretilerine karşı duruş sergileyen temel açılardan eleştirdikleri dikkat çekmektedir. Yapılan eleştirileri, Maniheizm'in ışık ve karanlıktan oluşan düalist kozmoloji anlayışına, Maniheizm'in doketik İsa anlayışına, Mani'nin kendisini İsa Mesih'in Elçisi ve Paraklit olarak tanımlamasına, Maniheistlerin *Eski Ahi'*i reddeden görüşlerine ve Maniheizm'in kötülük anlayışına yönelik eleştiriler olarak temelde beş kategoride sınıflandırmak mümkündür. Bahsi geçen eleştirilerin ortak vurgusu, Tanrı'nın hiçbir biçimde kötülükle ilişkilendirilemeyeceği ve kötülüğün -Maniheistlerin iddia ettikleri gibi- maddesel değil, etik bir ayırım olduğunun kanıtlanması üzerinedir. Bu bağlamda öncelikle Maniheist düalizmi oluşturan iki ilkenin (ışık ve karanlık)

⁴¹ Epiphanius, *Panarion II-III*, 227 (1.4).

konumları itibarıyla sınırlılıkları üzerinde duran,⁴² ardından iki ilkeyi Tanrı anlayışı çerçevesinde kötülük problemiyle ilişkilendirerek ele alan Kilise mensupları, Tanrı'nın değişmezliği, bozulmazlığı ve bölünmezliği üzerine yoğunlaşmışlar; Maniheistleri, Tanrı'yı her şeye gücü yeten bir yaratıcı olmaktan çıkarıp daha aşağı bir konuma yerleştirmekle suçlamışlar ve ister fiziksel ister ahlaki olsun kötülüğün nedeninin Tanrı'da bulunamayacağını göstermek için çabalamışlardır.⁴³

Hıristiyan polemik yazarlarının Maniheizm'e ilişkin eleştirdikleri bir diğer konu, Maniheizm'deki İsa anlayışına yöneliktir. Bu eleştirilerin temel hareket noktasını, İsa'nın gerçek bir bedene sahip olup olmadığına yönelik tartışmalar oluşturmaktadır. Maniheistlerin İsa'nın hiçbir zaman gerçek bir bedene sahip olmadığını iddia eden doketik inançlarına karşı, onun gerçek bir bedene sahip olduğunu, tanrılığında hiçbir dünyevi köken bulunmadığını, buna karşın bedeninin gerçek bir insandan doğduğunu savunan bu yazarlar,⁴⁴ Mani'nin İsa Mesih'in Elçisi ve Paraklit olduğuna yönelik iddialarına karşı ise onun kutsal metinler çerçevesinde böyle bir misyona sahip olamayacağı hususuna işaret etmişlerdir.⁴⁵ Zira İsa ve Pavlus'un kendilerinden sonra başka bir elçi gönderilmeyeceğini ifade eden, buna bağlı olarak da gelecekte ortaya çıkacak sahte peygamberlere karşı uyarıda bulunan sözleri⁴⁶, Mani'nin iddiasını reddetmek için yeterlidir.

Bunların yanı sıra Kilise mensupları tarafından Maniheizm'in inanç esaslarına karşı en detaylı eleştiriler, Maniheistlerin *Eski Ahit*'i reddeden söylemlerini çürütmek amacıyla yapılmıştır. Maniheistlerin *Eski Ahit* eleştirilerine karşı Hıristiyan din adamları tarafından yapılan savunmaların; *Eski Ahit*'i vahyeden Tanrı'nın kötü olamayacağı, İsa'nın gelişinin *Eski Ahit* aracılığıyla önceden haber verildiği,⁴⁷ bu nedenle *Eski Ahit*'te İsa'dan önce gerçekleşen olayların her birinin aslında Mesih'in gelişiyile ilişkili olduğu,⁴⁸ *Eski Ahit* olmadan *Yeni Ahit*'in anlaşılamayacağı, bu iki kutsal kitabın tarihsel süreci de

⁴² Titus of Bostra, "Contra Manichaeos", 18 (1.7); Epiphanius, *Panarion II-III*, 241-242 (14.8,12-14); Augustinus, *Contra Epistolam Manichaei quam vocant Fundamenti*, CSEL 25/1 (193-248), ed. Josephvs Zycha (Pragae-Vindobonae-Lipsiae: Tempsky & G. Freytag, 1891), 216-217 (20).

⁴³ Epiphanius, *Panarion II-III*, 242-243 (15.1-5; 16.3-4); Titus of Bostra, "Contra Manichaeos", 21 (1.27-28); Augustinus, *Contra Faustum*, CSEL 25/1 (251-797), ed. Josephus Zycha (Pragae-Vindobonae-Lipsiae: Tempsky & G. Freytag, 1891), 585-587 (21/14); Augustinus, *Contra Felicem*, CSEL 25/2 (801-852), ed. Josephus Zycha (Pragae-Vindobonae-Lipsiae: Tempsky & G. Freytag, 1892) 833-835 (2/7); Augustinus, *Contra Secundinum*, CSEL 25/2 (905-947), ed. Josephvs Zycha (Pragae-Vindobonae-Lipsiae: Tempsky & G. Freytag, 1892), 910-919 (4-10).

⁴⁴ Didymus, "Contra Manichaeos", 312 (13); John Chrysostom, *On the Incomprehensible Nature of God*, çev. Paul W. Harkins (Washington: The Catholic University of America Press, 1984), 206; Titus of Bostra, "Contra Manichaeos", 54 (4.29); Augustinus, *Contra Faustum*, 548-551, 261-262, 302-303 (20/11, 3/1, 7/1).

⁴⁵ Hegemonius, *Acta Archelai*, 100-103 (38.5-39.7).

⁴⁶ Mat.24:4-5,23-26; Yu.14:15-17,16:13-14; Rom.9:1,15:15-18; 1Ko.15:3-11,2Ko.11:3-5,13-15,23,12:8-9,13:3; Gal.1:6-8; 1Ti.4:1-4.

⁴⁷ Serapion of Thmuis, *Against the Manichees*, 52-54 (36); Hegemonius, *Acta Archelai*, 112 (44.6).

⁴⁸ Epiphanius, *Panarion II-III*, 282,299, 303-304 (57.7; 72.1; 75.3-10).

içine alan bir bütünlük sergilediği, bu nedenle de bir bütün olarak okunup yorumlanması gerektiği⁴⁹ gibi konular üzerine temellendirildiği görülmektedir.

Hıristiyan polemik yazarlarının yukarıda yer verilen tüm eleştirilerinin, Hıristiyan öğretisini Maniheizm'den ayırmak üzerine kurulu olduğu oldukça açıktır. Dolayısıyla Maniheizm her ne kadar Kilise mensupları tarafından heretik olarak tanımlansa da bu tanım Maniheizm'in Hıristiyanlık içerisinde ortaya çıkan sapkın doktrinlerden biri olarak değil, kendine özgü ayrı bir din olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Hıristiyan yazarlar tarafından Maniheizm'e ilişkin kullanılan bazı ifadelerde bu görüşü destekleyen ipuçları görmek mümkündür. Sözgelimi Maniheistlere karşı verdiği mücadeleyle ön plana çıkan erken dönem Kilise mensuplarından Kudüs piskoposu Kyrillos, Maniheizm'in Hıristiyanlık dışında bir din olduğunu vurgulamak için "Tanrı aşkına, Mani Hıristiyan kökenli değildir! O, Kilise'den kovulan Simon'a da benzemiyordu"⁵⁰ ifadelerini kullanmıştır. Kyrillos'un yaptığı bu ayrıma göre Mani heretiktir, ancak Kilise'den aforoz edilen Simon Magus gibi Hıristiyan bir heretik değildir.⁵¹ Kyrillos'un ardından Epiphanius'un Hıristiyan olmadıkları halde Hıristiyan olarak adlandırılan ve içlerinde Maniheistlerin de olduğu çeşitli mezheplerden duyduğu rahatsızlığı dile getirdiği görülmektedir: "Aslında bugün bile insanlar tüm heretikleri, yani Maniheistleri, Marcioncuları, Gnostikleri ve diğerlerini Hıristiyan olmamalarına rağmen "Hıristiyan" olarak adlandırıyorlar".⁵² Benzer şekilde Bostralı Titus'un Hıristiyan olarak kabul ettiği diğer heretiklerle Hıristiyan olduğunu hiç düşünmediği Maniheistler arasında yaptığı ayrım da Maniheistlerin Hıristiyan olarak görülmediklerine dair başka bir örneklik teşkil etmektedir:

... Maniheistler de dâhil olmak üzere Kilise'nin tamamen dışında kalan heretikler, var olmayan ilkeleri ve yeni özellikleri ortaya koyuyorlar; onlar kesinlikle Hıristiyan değiller ve bu nedenle de onların varlığı Katolik gerçeğini şüpheli kılmıyor. Hıristiyanlık, kutsal kitaplara tek bir harfine kadar sahip çıkmak ve onları korumaktır ve heretikler böyle yaparak kendilerini Hıristiyanlıktan uzaklaştırmaktadırlar...⁵³

O halde Maniheistleri Hıristiyan olarak görmeyen Kilise mensupları, tehdit olarak algıladıkları diğer gruplara değil de neden Maniheizm'e karşı bu denli yoğun ve sert tepki vermişlerdir? Maniheistleri Hıristiyan cemaatinden ayrı tutmak için verdikleri mücadelenin temelinde tam olarak hangi düşünce yatmaktadır? Roma

⁴⁹ Augustinus, *Contra Adimantum Manichaei Discipulum*, CSEL 25/1, (115-190), ed. Josephvs Zycha (Pragae-Vindobonae-Lipsiae: Tempsky & G. Freytag, 1891), 182 (3/23); Augustinus, *Sermones De Scripturis*, PL/41 (23-994) ed. Jacques-Paul Migne (Paris: Imprimerie Catholique, 1865), 332 (50.13).

⁵⁰ Cyril of Jerusalem, *Catecheses*, 39 (6.20).

⁵¹ Matsangou, *The Manichaeans of the Roman East*, 145.

⁵² Epiphanius, *The Panarion of Epiphanius of Salamis, Book I (Sects 1-46)*, Nag Hammadi and Manichaean Studies/63, çev. Frank Williams (Leiden - Boston: Brill Publishers, 2009), 128 (29.6.6).

⁵³ Titus of Bostra, "Contra Manichaeos", 47 (3.74).

İmparatorluğu'nun dinî çeşitlilik ortamında bir yandan Hıristiyan Kilisesi'ni güçlendirmek diğer yandan dine yeni kazandırılmış Hıristiyanları sapkın inanışlardan korumak isteyen Kilise mensuplarının gözünde Maniheistleri sapkın görülen diğer gruplardan çok daha tehlikeli kılan şey, Hıristiyan görünümlü olmalarıdır. Zira yukarıda da bahsedildiği gibi Maniheizm yalnızca öğretisinde İsa'ya verdiği merkezilikle değil, aynı zamanda Mani'nin kendisini İsa'nın Elçisi ve Paraklit olarak ilan etmesiyle de Hıristiyan geleneğine meydan okumuştur. Maniheistlere karşı verdiği vaazlarla öne çıkan Antakya piskoposu Ioannes Khrysostomos'un, Maniheistlerin Hıristiyan gibi görünmelerine ilişkin duyduğu endişeyi şu sözlerle dile getirdiği görülmektedir:

Ve birinin pagan ya da Yahudi olmadığını duyarsanız, onun bir Hıristiyan olduğu sonucuna varmak için acele etmeyin, diğer tüm özelliklerine de bakın, çünkü Maniheistlerin ve diğer tüm sapkınlıkların safları kandırmak için kullandıkları kılık budur.⁵⁴

Benzer şekilde Porphyryus'un hayatını kaleme aldığı biyografik eserinde Diyakoz Markus, Maniheistlerin Mesih İsa'ya iman ettiklerini, ancak onun hiçbir zaman gerçek bir bedene sahip olmadığını beyan eden inanışları nedeniyle yalnızca görünüşte Hıristiyan olduklarını dile getirmiştir: "Mesih'i kabul ediyorlar, ancak onun yalnızca görünüşte bir bedene sahip olduğunu söylüyorlar; dolayısıyla onların da ancak görünüşte Hıristiyan oldukları söylenebilir."⁵⁵

Mevcut örneklerden yola çıkıldığında, Maniheistlerin Hıristiyan görünümlü olmaları durumunun Kilise mensuplarının Maniheizm'i heretik Hıristiyan mezhepleriyle birlikte sınıflandırmalarında⁵⁶ önemli rol oynadığı açık bir biçimde anlaşılmaktadır. Bu bağlamda dikkat çeken bir husus, Hıristiyan din adamlarının Maniheizm'i Valentinianuşçuluk ve Marcionculuk gibi gnostik Hıristiyan akımlarıyla birlikte sınıflandırma yoluna gitmiş olmalarıdır. Hatırlanacağı gibi, Roma yasalarında Maniheizm'e ilişkin yapılan sınıflandırmada öne çıkan grupların Priscillianistler, Donatistler ve Montanistler olduğu ifade edilmişti. Dini ve siyasî otoritelerin heretik grupları kategorize etme yöntemlerinde gözlenen bu farklılığın nedeninin, coğrafi

⁵⁴ John Chrysostom, *Homilies on Epistle to Hebrews*, Nicene and Post Nicene Fathers Series 1/14 (363-522) ed. Philip Scaff, çev. Frederic Gardiner (Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2. Baskı, 1995), 406-407 (8.8).

⁵⁵ Mark the Deacon, *The Life of Porphyry Bishop of Gaza*, 95-96.

⁵⁶ Epiphanius, Maniheistlere dönemin heretik mezheplerini ele aldığı *Panarion* adlı eserinde yer vermiştir. Bk. Epiphanius, *Panarion II-III*, 226-316. Augustinus Maniheizm'e karşı yazdığı reddiye türündeki müstakil eserlerin yanı sıra çeşitli heretik mezhepler hakkında bilgi verdiği *De Haeresibus (Heretikler Üzerine)*'a Maniheistleri de dâhil etmiştir. Augustinus, *The De Haeresibus of Saint Augustine: A Translation with an Introduction and Commentary*, çev. Liguori G. Müller (Washington: The Catholic University of America Press, 1956), 85-96. Benzer şekilde Krryhos piskoposu Theodoretos (MS 453-458) da Maniheistlere, çeşitli heretik grupları ele aldığı eserinde değinmiştir. Bk. Theodoretus Cyrensis, *Compendium Haereticarum Fabularum Patrologiae Cursus Completus Series Graeca/83*, ed. Jacques-Paul Migne (Paris: Imprimerie Catholique, 1859), 377-382.

koşullar ve dönemin özellikleriyle ilişkili olduğunu tahmin etmek zor değildir. Nitekim Priscillianistler ve Donatistler imparatorluğun batı coğrafyasında ortaya çıkmış hareketlerdir ve etkinlik alanları yalnızca o bölgeyle sınırlı kalmıştır. Buna karşın polemik eser yazarlarının çoğu imparatorluğun doğu bölgesinde yaşamışlar, dolayısıyla da eserlerinde içinde yaşadıkları coğrafyanın etkin gruplarına yer vermişlerdir. Valentinianusçuların ve Marcioncuların yasa hükümlerinde yer almamasının nedeni ise Hıristiyanlığın erken dönemlerinde etkin olan bu grupların, yasaların çıkarıldığı dönemde imparatorluk için artık bir tehdit oluşturmuyor olmalarıdır.⁵⁷

Maniheistlerin Hıristiyan din adamları tarafından heretik gruplar arasına dâhil edilmelerinin yanı sıra bunlar içerisinde 'en günahkâr' heretikler olarak görülmesi, çalışma açısından değinilmesi gereken bir diğer husustur. Maniheistlerin mevcut tüm sapkınlıkların zirvesine oturtulması, heretiklerin Kilise otoriteleri tarafından Roma yasalarındaki benzer bir biçimde kendi aralarında derecelendirildiğine işaret etmektedir. Roma hukukunun yasal yaptırımları değerlendirildiğinde, Maniheistlerin 'en tehlikeli' kategoriye yerleştirilmesinin nedeninin onların toplum yapısını tehdit eden davranış ve uygulamalarından kaynaklandığı bir önceki bölümde belirtilmişti. Hıristiyan din adamlarının Maniheistleri 'en günahkâr' konumuna yerleştirmelerinin nedeni ise Maniheist öğretinin onların gözünde sapkın inanışların sentezinden oluşan bir içeriğe sahip oluşudur. Nitekim Maniheizm karşıtı polemik literatür, Maniheizm'e şeytani bir köken atfedildiğini, buna bağlı olarak da Maniheist öğretinin 'kötünün en kötüsü' olarak tanımlandığını gösteren çok sayıda örnekle doludur. Bunun en belirgin ifadelerinden birini Diyakoz Markus'un söylemlerinde görmek mümkündür:

Nasıl ki, farklı renklerin karışımını yapan bir ressam, bir insanın, bir canavarın ya da başka bir şeyin görünüşünü, onu görenleri yanıltmak için mükemmelleştiriyorsa... aynı şekilde Maniheistler de farklı görüşlerden yola çıkarak kendi kötü inançlarını mükemmelleştirdiler; daha doğrusu, bir araya topladıkları çeşitli yılanların zehirlerini karıştırarak insan ruhlarının yok edilmesi için ölümcül bir zehir hazırladılar.⁵⁸

Maniheizm'i diğerlerinden daha tehlikeli kılan şeyin, tüm sapkınlıkları bünyesinde bir araya getirmesi olduğunu belirten bir diğer isim Kudüs piskoposu Kyrillos'tur:

Tüm sapkınlardan; fakat özellikle de kısa bir süre önce Probus'un saltanatı sırasında ortaya çıkan ve haklı olarak deli diye adlandırılardan nefret edin. Çünkü onun aldatmacası bundan tam yetmiş yıl önce başladı ve hâlâ onu gözleriyle görüp yaşayan insanlar var. Ama ondan yakın zaman önce yaşadığı için değil; küfür dolu öğretileri için, her sapkınlığın çamurunu toplayan, her türlü pisliğin havuzu olan kötülüğün işçisi olduğu için nefret edin. Çünkü o, kötü adamlar arasında üstün olmak için herkesin öğretisini aldı ve onları küfür ve tüm kötülüklerle dolu tek bir sapkınlıkta birleştirdikten sonra, Kilise'yi ya da daha doğrusu Kilise'nin

⁵⁷ Matsangou, *The Manichaeans of the Roman East*, 151.

⁵⁸ Mark the Deacon, *The Life of Porphyry Bishop of Gaza*, 96.

dışında başıboş dolaşanları bir aslan gibi parçalayıp yutarak mahvetti. Onların ne güzel sözlerine ne de sözde alçakgönüllülüklerine aldanmayın. Çünkü onlar yalandır, zehirli bir engerek neslidir...⁵⁹

Mani'nin, öğretisini kendisinden öncekilerin fikirlerini kopyalayarak oluşturduğunu, dolayısıyla da Maniheizm'in özgünlükten yoksun olduğunu vurgulayan bu ve benzeri söylemler, muhtemelen Kilise için büyük bir tehlike olarak görünen Mani'nin, Hıristiyan geleneğine yabancı ve sapkın oluşunu öne çıkarma kaygısıyla ilişkili bir biçimde ortaya çıkmıştır. Buradaki yabancı vurgusunun, sapkın gruplar içerisinde dâhil edilen Maniheizm'in ne tür bir sapkınlık olduğu konusundaki ayrımı ifade etmenin bir yolu olarak kasıtlı bir biçimde tercih edildiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte 'yabancı' etiketi yalnızca Hıristiyan din adamlarının Maniheizm öğretisi için kullandığı bir yol değildir. Zira Roma imparatorları da Maniheizmlerin Roma toplumuna yabancı olduklarını yasa hükümleri aracılığıyla pek çok kez dile getirmişlerdir.

Önceki bölümde bahsedildiği gibi, Maniheizmlere karşı ilk siyasal yaptırım uygulayan Diocletianus'un da Maniheizm'le ilgili temel vurgusu, Pers kökenli olması nedeniyle Roma toplum yapısına yabancı oluşudur. Bahsi geçen tüm bu örnekler Hıristiyan dünyasında Maniheizm'in sapkın gruplar içerisinde ele alındığı ve heretik olarak tanımlandığı gerçeğini değiştirmemekle birlikte Hıristiyanlık içerisinde doğup gelişen heretik bir mezhep olarak görülmediğini, aksine tüm sapkın inanışların bir araya toplandığı kendine özgü, bağımsız bir sapkın din olarak kabul edildiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Maniheizm'in, sahip olduğu güçlü misyon anlayışı sayesinde kısa sürede Roma coğrafyasına yayılarak Hıristiyanlıkla rekabet edebilecek konuma yükselişi geç antik çağın giderek Hıristiyanlaşan Roma dünyasında büyük tepki çekmiş; toplumda kazandıkları taraftar kitlesini giderek genişleten Maniheizmler dini ve siyasal otoritelerin açık hedefi haline gelmişlerdir. Günümüze ulaşan kaynaklarda, bir yandan ışık ve karanlık düalizmine dayalı gnostik bir öğretiyi temsil ederken diğer yandan öğretisinin merkezine Hıristiyanlığın başlıca figürü İsa'yı yerleştirmesi nedeniyle muğlak bir tablo çizen Maniheizm'in nasıl tanımlanacağı ve nereye konumlandırılacağı konusunda ne Roma siyasilerinin ne de Kilise mensuplarının net bir tutum sergiledikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yapılan incelemeler, Roma İmparatorluğu'nun Maniheizmlere karşı aldığı yasal önlemlerle Hıristiyan Kilisesi'nin Maniheizm'e karşı yürüttüğü mücadele arasında önemli paralelliklerin mevcut olduğunu ortaya koymuştur. Bunlardan ilki, Maniheizm'i bastırmak için girişilen çabanın dini ve siyasal boyutunu temsil eden bu iki otoritenin de Maniheizm'i sapkın olarak tanımlaması ve heretik olarak

⁵⁹ Cyril of Jerusalem, *Catecheses*, 39 (6.20).

adlandırdığı diğer gruplarla birlikte sınıflandırmasıdır. İkincisi, her iki tarafın da heretiklere yönelik yaptığı sınıflandırmada Maniheistlerin ‘en günahkâr’ ve ‘en tehlikeli’ sapkınlar kategorisine yerleştirilmesidir. Üçüncüsü ise Maniheistlerin bir yandan heretik gruplar içerisine dâhil edilirken, diğer yandan tüm bu heretiklerin dışında tutulmaya çalışılmış olmasıdır. Dinî ve siyasî otoritelerin bahsi geçen paralel tutumlarının temel gerekçelerini, Maniheist uygulamaların toplum düzenini bozdukları düşüncesi ile Maniheistlerin Hıristiyan olmadıkları halde Hıristiyan gibi görünmelerini sağlayan davranış ve uygulamaları oluşturmaktadır. Zira Maniheizm’in evlilik, askerlik ve tarımsal faaliyetlerden kaçınmayı teşvik eden öğretisi, Roma İmparatorluğu’nun temel dinamiklerini oluşturan ekonomiyi, askeri gücü ve aile yapısını zayıflatan bir içeriğe sahiptir. Maniheizm ve Hıristiyanlık arasındaki benzerlikler ise bir yandan İznik akidesini egemen kılarak ülkede dinî birlik sağlamaya çalışan Roma siyasileri diğer yandan Hıristiyan inancını yaymak için çaba gösteren Kilise mensupları için tehdit edici niteliktedir. Maniheistlere uygulanan yasama prosedürünün sapkın olarak kabul edilen diğer gruplardan farklı oluşu, yukarıda belirtilen bu iki gerekçeyle ilişkilidir. Çalışmada elde edilen tüm bu bulgular, geç antik çağ Roma dünyasında Maniheizm’in Hıristiyan heretik gruplarla aynı kategoride değerlendirildiğine, ancak onlarla eşdeğer tutulmadığına, dolayısıyla da Hıristiyan olarak kabul edilmediklerine işaret etmekte; buna karşın Maniheizm’in heretik sınıflandırması içerisinde yer alan diğer gruplardan bağımsız, kendine özgü, sapkın bir dinî hareket olarak algılandığı sonucunu ortaya koymaktadır.

***

Kaynakça

- Alıcı, Mehmet. Maniheizm Gnostik Yaşamın Şifreleri. İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2024.
- Augustinus. İtirafkar. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2010.
- Augustinus. Contra Adimantum Manichaei Discipulum. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 25/1. Cilt (115-190). ed. Josephvs Zycha Pragae-Vindobonae-Lipsiae: Tempsky & G. Freytag, 1891.
- Augustinus. Contra Epistolam Manichaei quam vocant Fundamenti. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 25/1. Cilt (193-248). ed. Josephvs Zycha. Pragae-Vindobonae-Lipsiae: Tempsky & G. Freytag, 1891.
- Augustinus. Contra Faustum. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 25/1. Cilt (251-797), ed. Josephus Zycha. Pragae-Vindobonae-Lipsiae: Tempsky & G. Freytag, 1891.
- Augustinus. Contra Felicem. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 25/2. Cilt (801-852). ed. Josephvs Zycha. Pragae-Vindobonae-Lipsiae: Tempsky & G. Freytag, 1892.
- Augustinus. Contra Secundinum. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 25/2. Cilt (905-947). ed. Josephvs Zycha. Pragae-Vindobonae-Lipsiae: Tempsky & G. Freytag, 1892.
- Augustinus, Sermones De Scripturis, Patrologiae Cursus Completus Series Latina 41. Cilt (23-994), ed. Jacques-Paul Migne (Paris: Imprimerie Catholique, 1865).
- Augustinus. The De Haeresibus of Saint Augustine: A Translation with an Introduction and Commentary. çev. Liguori G. Müller. Washington: The Catholic University of America Press, 1956.
- Baran, Dilâ. Roma İmparatorluğu'nda Maniheizm: Hıristiyanlığa Rakip Konuma Yükselişi ve Düşüşü. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2023.
- Cyril of Jerusalem. The Catechetical Lectures of S. Cyril, Archbishop of Jerusalem. Nicene and Post Nicene Fathers Series 2/7 (1-157). ed. Philip Schaff – Henry Wace. çev. Edwin Hamilton Gifford. Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2. Baskı, 1995.
- Didymus the Blind. "Contra Manichaeos". The Origin of Evil: Didymus the Blind's Contra Manichaeos and It's Debt To Origen's Theology and Exegesis. (307-325) çev. Byard John Bennett. Toronto: University of St. Michael's College, Theology Department, Doktora Tezi, 1997.
- Duygu, Zafer. Hıristiyanlık ve İmparatorluk. İstanbul: Divan Kitap, 2017.
- Ephraem the Syrian. "Hymnen Contra Haereses". Bar Dayşan and Mani in Ephraem the Syrian's Heresiography. çev. Robert Joseph Morehouse. Washington: The Catholic University of America, School of Arts and Sciences, Doktora Tezi, 2013.
- Ephraim the Syrian. Prose Refutations of Mani, Marcion and Bardaisan, The Discourses Addressed to Hypatius. çev. C. W. Mitchell. Oxford: Williams and Norgate, 1912.
- Epiphanius. The Panarion of Epiphanius of Salamis, Book I (Sects 1-46). Nag Hammadi and Manichaean Studies/63. çev. Frank Williams. Leiden - Boston: Brill Publishers, 2009.
- Epiphanius. The Panarion of Epiphanius of Salamis, Book II-III. De Fide. Nag Hammadi and Manichaean Studies/79. çev. Frank Williams. Leiden - Boston: Brill Publishers, 2013.
- Eusebius. Kilise Tarihi. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2010.
- Gregory, Timothy E. Bizans Tarihi. çev. Esra Ermert. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, 2011.
- Hegemonius. Acta Archelai. çev. Mark Vermes. Lovanii: Brepols Publishers, 2001.
- "Heresy". The Oxford Dictionary of the Christian Church (Third Edition). ed. Elizabeth Anne Livingstone. 758-759. Oxford: Oxford University Press, 1997.

- Hill, Lucas. "Heretics and Heresy: Did They Exist Before Irenaeus?". *Studia Antiqua* 7/1 (2009), 57-58.
- Irenaeus. *Against Haeresis*. Nicene and Post Nicene Fathers Series. 1. Cilt (315-567). ed. Alexander Roberts – James Donaldson. Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2. Baskı, 1995.
- John Chrysostom. *Homilies on Epistle to Hebrews*. Nicene and Post Nicene Fathers Series 1/14 (363-522). ed. Philip Scaff. çev. Frederic Gardiner. Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2. Baskı, 1995.
- John Chrysostom. *On the Incomprehensible Nature of God*. çev. Paul W. Harkins. Washington: The Catholic University of America Press, 1984.
- Justin Martyr. *The First Apology*. Nicene and Post Nicene Fathers Series. 1. Cilt (163-186). ed. Alexander Roberts – James Donaldson. Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2. Baskı, 1995.
- Kaçar, Turhan. "Doğu Roma Dünyasında Monofizit Reaksiyon ve İmparator Iustinianus". *Colloquium Anatolicum* 9 (2010), 307-332.
- Kosiński, Rafał. "Was the Emperor Anastasius' Mother a Manichaean? Some comments on Theodore Lector's Epitome 448" *Byzantina Et Slavica*. ed. Stanisław Turlej vd. 215-225. Krakow: Historia Lagellonica, 2019.
- König, Daniel. "Motives and Justifications for Enforcing Religious Comformity: A Manichaeian-Priscillianist Case Study (302-572)". *Francia - Forschungen zur westeuropäischen Geschichte* 35 (2008), 302-572.
- Manichaeian Texts from the Roman Empire*. ed. ve çev. Iain Gardner – Samuel N. C. Lieu. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Mark the Deacon. *The Life of Porphyry Bishop of Gaza*. çev. G. F. Hill. Oxford: Clarendon Press, 1913.
- Matsangou, Rea. *The Manichaeians of the Roman East, Manichaeism in Greek anti-Manichaica & Roman Imperial Legislation*. Leiden: Universiteit Leiden, Doktora Tezi, 2021.
- Mosaicarum et Romanarum legum collatio*. çev. M. Hyamson. London: Oxford University Press, 1913.
- Pagels, Elaine. "Irenaeus, the 'Canon of Truth,' and the 'Gospel of John': 'Making a Difference' through Hermeneutics and Ritual". *Vigiliae Christianae* 56/4 (2002), 339-371.
- Serapion of Thmuis. *Against the Manichees*. ed. Robert Pierce Casey. Cambridge: Harvard University Press, Cambridge, 1931.
- The Codex of Justinian, A New Annotated Translation with Parallel Latin and Greek Text*. ed. Bruce W. Frier. çev. Justice Fred H. Blume. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Theodore Lector. *Epitome: Theodoros Anagnostes, Kirchengeschichte*. ed. G.Ch. Hansen. Berlin: Akademie-Verlag, 1995.
- Theodoretus Cyrensis. *Compendium Haereticarum Fabularum*. *Patrologiae Cursus Completus Series Graeca*/83, ed. Jacques-Paul Migne. Paris: Imprimerie Catholique, 1859.
- Theonas. "Epistle Against the Manichees". *Catalogue of the Greek and Latin Papyri in the John Rylands Library*. ed. ve çev. C. H. Roberts. Manchester: Manchester University Press, 1938.
- The Theodosian Code and Novels and the Sirmundian Constitution*. çev. Clyde Pharr. New Jersey: Princeton University Press, 1952.
- Titus of Bostra. "Contra Manichaeos". *Demonstrative Proof in Defence of God: A Study of Titus of Bostra's Contra Manichaeos, The Work's Sources, Aims and Relation to its*

Contemporary Theology. Nag Hammadi and Manichaean Studies/56 (17-65) çev. Nils Arne Pedersen. Leiden – Boston: Brill, 2004.

William, H. C. Frend. The Rise of Monophysite Movement: Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries (Cambridge: Cambridge University Press, 1972).

